

Kafesten Temsiliyete Osmanlı Devleti'nde Veliâhtlık Kurumu

Ruhât Alp

İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2019, 480 Sayfa, ISBN: 6057819086

Salih BAŞKUTLU*

Osmanlıların inşa ettikleri siyasal, sosyal, ekonomik, dini ve kültürel yapı Ön Asya'da Anadolu, Suriye, Irak, Kafkaslar ve Arap coğrafyasında; Avrupa'da Balkanlar, Macaristan, Lehistan ve Romanya'da; Afrika'da Mısır ve kıtanın Akdeniz'e komşu topraklarında altı yüz yıl boyunca ya doğrudan ya da dolaylı etkisini hissettirmiştir. Bu açıdan Osmanlı tarihini sadece askeri seferler bağlamında sığ bir kronolojik anlatıya sıkıştırmak bu büyük coğrafyanın yüzyıllarca yaşadığı dönüşümleri gözden kaçırmaya sebebiyet verir. Osmanlıların 18. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'da hızla değişen askeri, ekonomik ve siyasi modellere uyum sağlamak açısından devlet ve toplum kesiminde ciddi hareketlenmelerin olduğunu tarihi kayıtlar bize gösteriyor.¹ Osmanlı müesseselerinin gerileme paradigması bağlamında değerlendirildiği

* Araştırma Görevlisi, Munzur Üniversitesi, salihbaskutlu@hotmail.com

¹ "Osmanlı İmparatorluğu, 14. Yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dört yüzyıllık dönemde Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Balkanlar'da geniş topraklara yayılmış bulunmaktaydı. Avrasya'nın merkezinde yer alan imparatorluk, hem Batı em de Doğu Avrasya'da yoğun ticarî, siyasi, ve askeri bağlantıları olan, dünyanın çeşitli yerlerinden gelen seyyahlar, din ve bilim insanları ve tüccarların buluştukları, onların getirdikleri çeşitli fikir ve yeniliklere açık bir alan oluşturmuştu. İmaratorluk 19. ve 20. yüzyıllarda devletlerarası rekabet alanında öncü konumunu kaybetse de Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde parçalanana

anlatıların akademik tarihçilikte artık pek bir geçerliliği kalmamıştır. Aksine, değişen ve dönüşen dünyayı okuyup anlayabilen gayet dinamik bir Osmanlı panoraması çizilmeye başlanmıştır.²

Kurdukları sistem ve çevre ağları sayesinde yüzyıllar boyunca tarih sahnesinde kalmayı başaran Osmanlılar, statik olmayan gayet esnek ve pratik esaslara dayalı bir monarşi inşa etmişlerdir. Osmanlıları geniş bir mekân ve uzun bir zaman diliminde ayakta tutan sebeplerden bir tanesi de değişen koşullara uyumlu kurumsal düzenleme ve yenilikleri yapabilme iradelerinde gizlidir. Bu açıdan Osmanlı kurumlarının tarihi incelendiğinde çağa ayak uydurmak için sürekli esneme ve dönüşüm halinde olan bir sistem karşımıza çıkmaktadır. Osmanlılar kendilerini hiçbir zaman dış dünyadan soyutlayarak yaşamadılar. Zaten önemli ticaret yollarına ev sahipliği yapan ve bu ticareti kontrol altında tutmak için sürekli politika geliştiren bir imparatorluğun kurumlarının durağan bir yapıda olması düşünülemezdi.³

Osmanlı saltanat siteminde tahta kimin geçeceği meselesi imparatorluğun tarihi boyunca büyük krizlere sebebiyet vermiştir. Hatta Osmanlı siyasal ve ekonomik sisteminden kaynaklanan birçok sorun kendisini taht kavgaları üzerinden gösteriyordu. Şehzadeler sancaklara yönetici olarak atandıklarında bir gün İstanbul'a dönecekleri zamanın hayalini kuruyorlardı. Bunun için bürokrasi, ordu ve toplum içerisinde destek bulmaları gerektiği biliyorlardı. Sadece şehzadeler değil devlet içerisinde oluşan farklı çıkar grupları da şehzadeler üzerinden birbirlerine meydan okumaktan geri durmuyorlardı. Zira zamanı geldiğinde büyük ve zorlu mücadeleyi kazanan şehzade ve onu destekleyen hizipler devlete egemen olacaklarını biliyorlardı. Bu açıdan taht değişikliğinde devletin ve hanedanın bekasını teminat altına alacak bir veraset sisteminin oluşması Osmanlı padişahlarının her zaman gündemindeydi. Osmanlılar ilk zamanlarında ülke

kadar Ortadoğu, Kuzey Afrika, Kafkaslar ve giderek azalan bir şekilde de olsa Balkanlar'da kurumsal varlığını sürdürdü." Huricihan İslamoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü**, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 32,33.

² "Bilimsel özgülük yalnızca Osmanlı uzmanlarını yanlış yöne sürüklemekle kalmamakta, aynı zamanda, konunun uzmanı olmadığı halde Osmanlı'yı da içeren bir karşılaştırmalı tarih yazmak isteyenlerin karşılaştıkları ikilemi daha da büyütmektedir. Avrupa'nın mutlakiyetçi devletleri üzerinde yoğunlaşan kitabında Osmanlı imparatorluğu üzerine de bir bölüm kaleme alan Perry Anderson bunun güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Araştırmasını standart ikincil kaynaklara dayandıran Anderson, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini Avrupa'dan farklılaştıran özelliklerini vurgulayarak Avrupa'nın özgün olarak nitelendirdiği tarihsel ilerleme çizgisinin altını çizmektedir. Üstelik, erken modern dönem Avrupa'sında gözlediği tarihsel süreçlerin siyasi ve toplumsal sonuçlarına büyük önem verdiği için, Osmanlı tarihini yalnızca farklı değil, aynı zamanda daha aşağı görmektedir. Ama bir yandan da Anderson, bütün içtenliğiyle Osmanlı tarihini ilerici bir bakış açısından ele almayı istemektedir. Bu noktada onun bu yaklaşımı, egemen muhafazakar söyleme karşı bir konum geliştirmeye çalışan Osmanlı tarihçileri için daha fazla sorun yaratmaktadır. İmparatorluğun gerileme ve modernleşmesine vurgu yapan çok sayıda tanınmış Osmanlı tarihçisi, Osmanlı devleti ve toplumunu Avrupalı karşıtlarından hem farklı hem de onlardan aşağı gören bir bakış açısını dayatmışlardır. Söz konusu bilimsel olmayan yaklaşımların düzeltilmesi yönünde çalışan Osmanlı tarihçileri bugün yalnızca daha eski moda, modernleşme eksenli ve Avrupa-merkezli söyleme değil, aynı zamanda Anderson'un önerdiği ilerlemeci bakış açısıyla da mücadele etmek durumundadır." Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul, İmge Yayınları, 2000, s. 22-24.

³ "Osmanlılar, Batı ile Doğu arasındaki enterseküler trendi değiştirmek için insanüstü gayretleri ile bizleri ve herkesi hayrete düşüren bir performans gösterdiler. Ama bu trendi değiştirmeyi başaramadılar. Bir kuta ile bir devletin başa çıkması kolay olmasa gerek. Kıtanın nüfus, teknoloji, iletişim, kaynakların büyüklüğü, verimliliği ve hepsinden önemlisi verimlilikteki sürekli artışı ile Osmanlı'nın başa çıkması çok zor, hatta imkansızdı. Üstelik bütün dünyayı harekete geçirmekte olan mübadelenin merkezi Atlantik'e kaymış olduğu halde Osmanlı'nın bunu başarması beklenemezdi. Bütün mesele Batı'daki gelişmede düğümleniyordu. Oradaki gelişme yavaş kalsa idi, Osmanlı çok daha uzun bir süre dayanmaya devam edebilirdi. Nitekim 17. yüzyılın sonlarına, hatta 18. yüzyılın ortalarına kadar, nispeten yavaş seyreden değişimler karşısında pekala direnebilmişlerdir. Avrupalılar Amerika, Afrika ve Asya'daki eski medeniyet merkezlerinde başarıları sömürgeleştirmeyi ve sömürge tipi bir ticareti Osmanlı Devleti'ne hiçbir zaman empoze edememişlerdir. Osmanlı sistemi, trendi değiştirememiş olsa da, bunu başarmıştır, hem de sonuna kadar. Bu da küçümsenemeyecek bir başarıdır." Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 11. Baskı, İstanbul, Ötügen Yayınları, 2014, s. 208

yönetiminde hanedan üyelerinin hak sahibi olduğu kut anlayışını takip ediyorlardı. I. Murat (1362-1389) tahta çıktığında, veraset sistemi anlayışını değiştirerek ülkeyi yönetme hakkını aileden aldı. Devleti yönetme hakkının hükümdar ve onun erkek çocuklarının olduğu görüşünü hâkim kıldı. Sonrasında, Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) kardeşler arasında en güçlü olanın tahta çıkması için kardeş katli yasasını getirerek veraset sistemine farklı bir yorum getirdi. Osmanlı devlet geleneğinde mareşal padişahlar devrinin kapandığı ve hanedana ait mutlak gücün ordu ve bürokrasi çevreleri ile paylaşılmaya başlandığı bir dönemde I. Ahmet (1603-1617) “*Ekber ve Erşad*” uygulamasını getirerek Osmanlı veraset sisteminde köklü bir değişiklik yaptı. Böylece hanedanın erkek üyeleri arasında en yaşlı ve akıllı olan ülkeyi yönetmek üzere tahta geçecekti. Kafes sistemi olarak bilinen bu yeni düzende ekberiyet ilkesiyle şehzadenin veliahtlığı teyit ediliyordu.⁴

19. yüzyıl ile birlikte sanayileşme ve ticaretin Avrupa başta olmak üzere bütün dünyada siyasal ve ekonomik sistemleri dönüştürdüğü ve bizim modernleşme dediğimiz bir zaman da Osmanlıların bu durumdan etkilenmemesi mümkün değildi.⁵ İşte 20. yüzyılın başlarında devletin siyasal temsiliyetini büyük oranda yapan saltanat ve buna bağlı şehzadelik sistemi değişim ve dönüşüm hareketinin son safhasına girerek “*Veliahtlık Kurumu*” bağlamında modern bir kurum kimliğine kavuşmuştur. İktidarın parlamento ve hanedan üyeleri arasında paylaşılması esasına dayanan meşruti monarşilerde siyasal sistemin başına kimin geçeceği meselesi veliahtlık kurumunun ihdas edilmesi ile büyük oranda çözülmüştü. Dolayısıyla Osmanlıların da çağdaş Avrupa monarşilerinde olduğu gibi böyle bir kurumsal yapı inşa etmeleri kaçınılmazdı. Bu açıdan Osmanlı tarihçiliğinde gözden kaçan, tartışılmayan ve neredeyse hiç bahsedilmeyen “*Osmanlı Devleti’nde Veliahtlık Kurumu*”nun ortaya çıkarılması Osmanlı müesseseleri tarihinin yanı sıra Türk modernleşme tarihine de önemli bir katkı olacaktır.

“*Kafesten Temsiliyete Osmanlı Devleti’nde Veliahtlık Kurumu (1908-1922)*”⁶ isimli çalışma Osmanlı Devleti’nde veraset sisteminin tarihi gelişimini kuramsal bir çerçevede anlatıp, 20. yüzyılın başında kurumsallaşan “*Veliahtlık Makamı*”nı tarihsel koşullar, neden-sonuç ilişkisi ve kronolojik bir düzlemde

⁴ “*Osmanlı veraset uygulamalarına uzun vadede bakıldığında on yedinci yüzyıla kadar her bir varise ailenin sahip olduğu topraklarda birer nüfuz alanı ve istikbalde hükümdar olmak için bir şans verilmesine dayanan İç Asya geleneğini takip ettikleri fakat bu geleneği kendilerinin güçlü bir merkezî hükümet vizyonlarına uyarladıkları açıktır.*” Cemal Kafadar, İki Cihan Âresinde: Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu, Ankara, Birleşik Yayınevi, 2010, s. 231

⁵ “*Osmanlı’nın Batı ile tutuştuğu savaşların ve girdiği ticari ilişkilerin mevcut toplumsal yapıyı etkileyerek parçalı bir burjuva sınıfı yarattığı on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllar (...) Osmanlı burjuvazisinin tüccar ve bürokrat sınıfı olmak üzere ikiye bölünmüş parçalı yapısının imparatorluğun çöküşüne yol açtığı (...); ayrıca savaş, ticaret ve Aydınlanmacı “medeniyet” kavramı bağlamında ele alınan Osmanlı toplumsal değişiminin on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Avrupa’sından kaynaklanan meta, kurum ve fikirlerin etkisi altında gerçekleştiğini ve Osmanlı sultanının gene bu parametrelerin belirleyiciliğinde verdiği tepkinin Batılılaşma olgusunu şekillendirdiğini (...). Sultan, egemenlik kurmanın bir aracı olarak müsadereye giderek daha sık başvurmuş ve kendisine bağlı kalacak yeni bir toplumsal grubun yetiştirilmesi amacıyla Batılı tarzda eğitim veren kurumların getirilmesine önayak olmuştur. Ne var ki, sultanın girişimleri hiç de hesapta olmayan bir sonuç yaratmış, üç ayrı toplumsal grup -tüccar, memur ve aydınlar- dinsel ve etnik temelde ayrışan bir burjuva sınıfına dönüşmüştür. Bu parçalı burjuvazinin bürokratik unsuru, zamanla, azınlıkların egemen olduğu ticaret burjuvazisini yok ederek yeni ulus-devletin oluşumuna öncülük etmiştir. Yeni Türk devleti, burjuvazinin aleyhine olarak kendi yerini sağlamlaştırdıkça, dünya ekonomik ve politik düzeninin kenarına itilmiştir.*” Fatma Müge Göçek, Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1999, s.9,10.

⁶ Ruhat Alp, Kafesten Temsiliyete: Osmanlı Devleti’nde Veliahtlık Kurumu (1908-1922), İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2019.

büyük oranda arşiv kaynaklarına dayanarak anlatmaktadır. Son derece kapsamlı ve çeşitli arşiv belgelerine dayanarak hazırlanan bu çalışma giriş, yedi bölüm, sonuç, kaynakça ve ekler kısmından oluşmaktadır. Yazarın kullandığı kaynak yelpazesi dikkat çekici boyuttadır; Türkiye’de bulunan çeşitli arşivlerden alınan belgeler, döneme ışık tutan gazete ve dergiler, çağdaş Osmanlı tarihi ve kronikleri, anılar ve hatıratlar ve son dönem Osmanlı siyasi ve modernleşme tarihine ışık tutan çeşitli dillerde yazılmış araştırma eserlerden oluşmaktadır. Kitabın bölüm başlıkları çalışmanın ihtivası ve derinliği hakkında bir fikir verebilir;

Orta Asya’dan Osmanlı’ya Türk Monarşilerinde Otorite Anlayışı (13-28)

Türk Devletlerinde Velihtlık Meselesine Genel Bir Bakış (29-56)

İslam Dünyasında Velihtlık (Dört Halife, Emevi ve Abbasi Dönemleri) (57-80)

Klasik Dönem Osmanlı Veraset Sisteminin Genel Panoraması (1300-1603) (81-102)

Osmanlı Devleti’nde Adı Konulmamış Bir Velihtlık Sistemi Olarak Kafes ve Ekberiyet Usulleri (103-158)

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Velihtlık Makamının Tarihsel Temelleri (159-200)

Çağdaş Bir Kurum Olarak Osmanlı Devleti’nde Velihtlık Makamı (1908-1922) (201-384)

Giriş bölümünün başlarında Osmanlı Devleti gibi “uzun bir zaman, geniş bir mekân boyutunda, tedrici olarak büyük bir emek ve özveri ile kurulmuş, saltanat- İslam özdeşliği ile kutsanmış, pratik ve pragmatik, merkeziyetçi-bürokratik karakteri baskın, uzun bir süre dünya siyasetine yön vermiş, incelmış bir siyasal kültür ve imparatorluk ideolojisine sahip” (s.2) sistemin baskın karakterini veraset meselesi üzerinden vurgulayan yazar, çalışmasının sorunsalını ortaya koymaktadır. Yazar, eserin birinci bölümünde, velihtlık meselesinin kuramsal çerçevesini ortaya koymak için Orta Asya’dan başlayıp genel bir silsile içinde Osmanlı Devleti’ne gelinceye kadar Türk monarşilerini “kadim, karizmatik ve köklü” (s.3) bir gelenek üzerinden yorumlamaktadır. Türk hanedanların “Orta Asya’dan Yakınoğu’ya, Ön Asya’dan Afrika’ya kadar olmak üzere çeşitli coğrafyalarda ve kadim kültürlerin beşiğinde tedrici olarak” (s.13) birçok devlet kurduğuna değinen yazar, bu durumu Türklerin teşkilatçı yapısı, savaş tekniklerinde mahir oluşları ve strateji üretebilme yetilerine bağlamaktadır. Orta Asya Türk hanedanlarını büyük oranda Orhun kitabelerine dayanarak yorumlayan yazar “kitleyi organize eden, toplumsal algıyı yöneten, cihanşümul, kadir-i mutlak, patrimonial, karizmatik ve kuşatıcı” (s.13,14) bir lider kültü inşa etmektedir. Hükümdar merkezli bir otorite anlayışının çizildiği bölümde “mutlak ve keyfî bir egemenliğe sahip oryantal bir despotun aksine egemenliğinin sürekli olması için adalet ve yasaya bağlı” (s.19) bir yönetici imajı ortaya koyulmuştur. Yazar, Türklerde devlet ve hakimiyet mefhumunu yorumlarken Yusuf Has Hacib, Nizâmü’l-Mülk, Gelibolulu Mustafa Âli, Oruç Beğ, Tursun Beğ, Kınalızâde Ali, Hace Nasıruddin Tusî, Farabi ve Celaleddin Devvani gibi siyasetçi, tarihçi ve felsefecilerin tanıklıklarına başvurarak anlatımına zenginlik katmıştır. (s.19-28)

Eserin ikinci bölümünde Türk devletlerinde velihtlık meselesi, velihtlık tayinlerini etkileyen faktörler ve bu tayinlere dair bazı örnekler işlenmiştir. Yazar, bölümün başında Türk tarihini tanımlarken;

“...göçler, din değişikliği, ticaret ve savaşlar nedeniyle etkileşime geçilen kültürlerin çoğalmasi gibi etkenler sonucunda birtakım dini, coğrafi, kültürel, ideolojik ve toplumsal değişimler geçirse de bozkır evresinden Cumhuriyet’in ilanına kadar olan uzun ve geniş bir zaman boyutunda” (s.29)

bir bütünlük arz ettiğini ifade etmiş ve veraset sistemini bu komplike yapının tarihsel geçmişi üzerinde inşa etmeye çalışmıştır. Çalışmanın ilerleyen sayfalarında İslam öncesi ve sonrası Türk devletlerinde veraset sistemi ve veliahtlık meselesinde “...tanrısal/ilahi egemenlik anlayışından doğan karizmatik” (s.29) yönetici kültürünün tarihsel ve hukuki kodları ortaya konulmuştur. Yazar, çalışmasında öne sürdüğü tezleri tarihsel veri ve kaynakları baz alarak işlemiş, Orta Çağ boyunca Türklerin kurduğu siyasal sistemlerde veraset ve veliahtlık meselesini etkileyen uygulama, gelenek, inanç ve süreçlerin nedenlerini, döneme hakim olan iktidar felsefesi bağlamında, gözler önüne sermiştir. Buna göre;

“...hanedan üyelerinin orun-ölüş geleneği ve atabeylik/sancak uygulamaları sonucunda ülke topraklarının belli bir bölgesinde idari ve askeri görev almaları ve karizmatik veraset geleneğinin bilincinde olmaları, onların aynı zamanda veliaht tayinlerine karşı tepkilerini ortaya koyabilmelerini sağlayacak kadrolara, ekonomik güce, yönetim tecrübesine ve psikolojik motivasyona sahip olmalarını da beraberinde getirmiştir.” (s.55)

bu durum Türk devletlerinde bir veliahtlık sisteminin kurumsallaşmasını engellemiş ve taht kavgalarının önünü açmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde İslam dünyasında siyasal ve toplumsal krizler doğuran veliahtlık meselesinin teorik çerçevesi çizilmiştir. Buna göre Hulefa-i Raşidin (632-662), Emeviler (661-750) ve Abbasiler (750-1258) döneminde veliahtlık usulleri ile alakalı gelişmelere değinilmiş, Müslüman Türk devletlerinin İslam siyasal pratiğinin önde gelen varis ve temsilcileri olduğu iddia edilmiştir. Arap yarımadasında İslam’ın hızla yayılması kurumsal siyasi bir yapıyı da beraberinde getirmişti. İslam devletinin İran ve Suriye fetihleri Roma (Bizans) ve Sasaniler gibi kozmopolit imparatorlukların devlet geleneğini yakından görme fırsatı yarattı. Büyüyen siyasal organizasyon neticesinde “...iskan ve dikey hareketlilik, kadim kültür ve dinlerle olan etkileşim ve bu kültür ve dinlere mensup insanların Emevi ve Abbasi saraylarında istihdamı sonucunda giderek güçlenen, incelen ve kozmopolitleşen bir medeniyet ve devlet aygıtı ortaya çıktı.”(s.57) Bu açıdan çalışma da Emevilerin iktidarı ele almasıyla birlikte “yasal ve meşru bir egemenliğin teorik” (s.59) çerçevesi ve veliahtlık usulünün hukuki temelleri girift bir yapıda anlatılmıştır. Yazar, döneme tanıklık eden ana kaynaklar üzerinden bir yandan İslam devletlerinde veraset sisteminin oluşum ve gelişim sürecini takip ederken diğer taraftan bu siyasi makamın kuramsal çerçevesini ve ifade ettiği anlamı ortaya koymuştur.

Yazar, çalışmanın dördüncü bölümünde “klasik dönem Osmanlı (1300-1600)”⁷ tarihinde merkezîyetçi devlet paradigması doğrultusunda iktidarın intikali sürecine yapılan müdahaleler, veraset meselesine

⁷ Bu tanımlamanın etimolojik ve kuramsal bir okuması için bkz. Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2007.

çözüm arayışları ve veliaht tayinleri üzerinden Osmanlı veraset sisteminin genel yapısı irdelenmiştir. Osmanlıların, Türk devletleri içerisinde hanedan egemenliğine dayalı en merkeziyetçi ve uzun ömürlü monarşilerden birini kurduklarını ifade eden yazar, erken dönem Osmanlı veraset sistemini değerlendirirken Türk-İslam tarihinin siyasal ve hukuki mirası üzerinden bir yapı inşa etmektedir. Osmanlılar, Türk-İslam devlet geleneğinde yer alan veraset hukukundan kaynaklı sorunları aşmak için merkeziyetçi bir devlet aklı geliştirerek veraset sistemini bu minval üzerine yeniden yorumladılar. Yazar, *“Osmanlı Devleti'nin kuruluştan kafes sistemine kadar olan evrede, gelenekten tevarüs edilmiş veraset anlayışından doğan adem-i merkeziyetçi eğilimlere karşı egemenliğin bölünmezliği ilkesi etrafında akılcı ve reel politik”* (s.83) hamlelerin devleti siyasal krizler karşısından yeniden organize olma fırsatı sunduğunu belirtmektedir. Ayrıca klasik dönem Osmanlı veraset pratiğinde atama veya tayin gibi uygulamaların da görüldüğünü belirten yazar, şiddetli geçen taht kavgalarına gönderme yapmaktadır. Osmanlı'da veraset sisteminin sürekli esneme ve değişim halinde olduğunu zengin tarihi dönemleri baz alarak aktaran bu çalışma, karşıt görüşler üzerinden hareketle klasik dönem veraset sistemine yeni bir yorum getirmektedir. 16. yüzyılın sonlarına doğru

“...tek oğul-tek sancak uygulaması, büyük evlâdın varisliğinin klasik sancak geleneği çerçevesinde onaylandığı bir gelişmedir. Haliyle bu uygulama ile birlikte, sancağa gönderilen şehzadenin önce veliahtlığı ve sonra cülusu garantilenmiş; en önemlisi de kafes ve ekberiyet devirlerine, hanedanın en büyüğünün bu bağlamda da veliahtlığının onaylandığı tarihsel bir miras kalmış ve bu noktada ekberiyet, tam da bu geleneğin üzerinde yükselmiştir.” (s.102)

Beşinci bölümde, 16. yüzyılda siyasal gücün hanedan merkezli olmaktan çıkıp yavaş yavaş bürokrasi ve ordu çevrelerine doğru kaydığı yeni bir çağda yazar, adı konulmamış bir veliahtlık sistemi olarak tanımladığı kafes ve ekberiyet usullerini, saltanat kurumunda yaşanan değişimi, kafes sistemini doğuran tarihsel dinamikleri, kafes kurumunun genel hatlarını, etimolojisini, yeni süreçte şehzadelerin eğitimini, kafes sisteminde esneme ve değişim sürecini, dönemin politik ve ekonomik koşullarını da göz önünde bulundurarak, bütün boyutlarıyla incelemektedir.⁸ 17. yüzyılın başından itibaren Orta Avrupa ve İran'da ortaya çıkan askeri kabiliyetleri yüksek yeni güç merkezleri Osmanlı siyasını büyük ölçüde zorlamaya başlamıştı. O zamana kadar karizmatik ve askeri hasletleri olan Osmanlı sultanlarının cephede kazandıkları kısa süreli, kolay ve kesin sonuçlu savaşların yerini uzun soluklu, masraflı ve yıpratıcı savaşlar almıştı. Bu

⁸ *“Osmanlı târihi boyunca gözlemlenen isyanlar, elbette, yeniçeri ayaklanmaları, eşrâfin kendi nüfuzlarını artırma girişimleri, muhteris şehzâdeler veya onların anneleri tarafından yönetilen saray entrikalarının bir arada harman edildiği bir çuvaldan ibârettir. Fakat, anarşi ile, çok haklı olarak "halk isyanları" diye isimlendirilen hâdiseler arasında bir ayırım yapmak zorundayız. Burada, haklı bir sebebe dayanan Osmanlı isyanları ile, meşrû bir ayaklanma teorisinin zımnî desteği ile ortaya çıkan ayaklanmaların Osmanlı târihi içindeki seyrini ele almamız ve bugüne kadar bu hususa kimsenin vermediği önemi vermemiz için yeterli sayıda sebep vardır. Geçmişe baktığımızda, başlangıcından bugüne kadar Batı Avrupa demokrasi târihinin de bir dizi birbirleriyle ilgisiz şiddet ve entrika serüvenlerini andırdığı unutulmamalıdır.”* Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler* 4, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 109. Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyılda meydana gelen güç mücadelelerinin anlatımı için bkz. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, The United States of America, 2010; Günhan Börekçi, *“İnkırazın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Krizi”*. *Divan Dergisi*, 26 (2009), s. 45-96.

yeni siyasal iklimde padişahların mutlak otoritesini dengeleyen yeni askeri ve politik zümreler belirlemeye başladı.⁹ Saltanat kurumunda meydana gelen bu aşınma ve siyaset/devlet felsefesinde ortaya çıkan yeni gelişmeler mareşal padişahlar çağının da sonuna işaret ediyordu.

“Klasik dönem Osmanlı siyasal kültürü ve resmî ideolojisinde saltanat kurumun temel dayanakları ve meşruiyet kaynakları olan askerî liderlik, karizma ve gazilik gibi değerler karşılanamayınca, özellikle XVII. Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı padişahı iktidarını ve meşruiyetini zenginlik, hayırseverlik, cömertlik ve dindarlığın sergilendiği merasim merkezli bir saltanat tarzıyla sürdürür hale gelmişti.” (s.103-1404)

Yazar, kafes ve ekberiyet usullerinin damga vurduğu bu yeni saltanat sisteminde padişahın görünürlüğünü artırmak için şehzadeleri sancaklara göndermeyerek onları kamusal alandan nasıl çektiğini ikna edici delillerle anlatmaktadır. Velihtlık sisteminde kafes ve ekberiyet usullerinin yerleşmesiyle birlikte *“...eski Türk saltanat geleneğinin tahtın ilahi takdire açık olmasından kaynaklı açık taht mücadelesinin galibi ve bu nedenle egemenliği Hak ve halk nazarında teyid edilmiş hanedan mensubuna dayalı anlayışı, yerini bizzat hanedanın kendisinin değişmezliği prensibine bırakmıştı.” (s.105)*

17. yüzyılda devlet içerisinde sultanların hakimiyet sahası daralırken siyasi ve askeri bürokratik zümrelerin ihtiyaç duyduğu meşruiyet için hanedanlık yeni bir forma büründü. Yeni veraset sistemiyle geleceğin sultanı olacak şehzadelerin konumları, yükselen yeni iktidar seçkinlerini gölgeleyecek bir yapıdan uzak tutulmaya çalışıldı. Bu açıdan yazar, erken modern dönemde ortaya çıkan veraset sistemini şu şekilde yorumlamaktadır;

“...1500'lü yılların sonunda Osmanlı veraset sisteminde gözlemlenebilen ve doğrudan saltanat müessesesini etkileyen kafes sistemi ve ekberiyet usulü tahta tahta geçiş gibi birbirini bütünleyen ve aralarında neden sonuç ilişkisi olan yapısal, kurumsal ve radikal değişiklikler, Osmanlı devlet ve yönetim mekanizmalarındaki genel değişiklik, Osmanlı Devleti'nin değişen koşullara ayak uydurabilme çabası ve en önemlisi de geç Ortaçağ hanedan devletinden erken modern bir devlete geçişin kurumsal dayanakları olarak okuma niyetindeyiz.” (s.108)

Yazar, piyasa odaklı ve ortak para birimine dayalı bir ekonomik sistemin geliştiği erken modern döneme hâkim olan iktisadi, politik ve kültürel yeni dinamiklerin hukuki açıdan hanedan üzerinde yeni yaptırımlar uyguladığı iddiasındadır. Eser, Osmanlı hanedanının en yaşlı üyesinin üç asır boyunca değişen güç odakları ve şartlar ekseninde, imparatorluğun siyasasına yön veren hiziplerce belirlenmesi sonucunda, adı konulmamış bir veliahtlık sisteminin varlığından söz etmektedir. Öyle ki

⁹ *“Her ne kadar esas olarak, 1450'lerde uç beylerinin hanedana karşı meydan okumalarını ve giderek artan otoritelerini dengelemek üzere, hanedana mutlak anlamda sadık hizmetkarlar yaratılması arzu edilmiş olsa da kul sistemi, sonunda sultanların otoritesini tehdit etmeye başladı. Bu "kurumdan" çıkanların hem yönetim hem de saray üzerindeki neredeyse mutlak olduğu iddia edilen iktidarları, hükümdarlığı sırasında sisteme adam alımının azaltıldığı ve kurumun gelecekteki varlığının tehdit altına düştüğü II. Osman'ın, 1622'de tahttan indirilerek idam edilmesiyle doruk noktasına ulaştı.” Rifa'at Ali Abou-El-Haj, 1703 İsyanı Osmanlı Siyasasının Yapısı, Ankara, Tan Yayınları, 2011, s. 18.*

“I. Abdülhamit dönemine, kafes sistemindeki şehzadelerin özgürlüğüne giden yolun daha da belirginleşmesine paralel, Osmanlı Devleti’nde veliahtlık makamını kurumsal açıdan başlatan gelişmeler yaşanmış, II. Meşrutiyet dönemine geldiğindeyse veliahtlık makamı tam anlamıyla kurumsal bir kimlik kazanmıştır. İşte tam da bu noktada, Osmanlı Devleti’nde XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmaya başlayan veliahtlık makamı, hanedanın en yaşlı üyesinin otomatikman cülus ettiği, dolayısıyla da potansiyel veliaht olduğu bir geleneğin üzerine kurulmuştur. Ancak katıyetle vurgulamamız gerekir ki, Kafes Kasrı’nda yaşça büyük şehzadelere Abdurrahman Şeref’in de belirttiği gibi pozitif bir ayrımcılık uygulanmışsa yani yaşça büyük şehzadelerin yaşadıkları mekan diğer şehzadelerinkine oranla daha süslü ve muhteşem ise de genel itibarıyla kafes sisteminin uygulanmaya başlandığı dönemden Şehzade Selim (III.) dönemine kadar olan evrede ekber/veliaht şehzadeler diğer şehzadeler ile hemen hemen aynı erişim, ulaşım ve iletişim imkanlarına sahipti.” (s.157)

Çalışmanın altıncı bölümünde, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde veliahtlık makamının ortaya çıkmasında etkili olan faktörlerin üzerinde durularak veliahtlık makamının inşa ve gelişimi için yapılan faaliyetler genel hatlarıyla anlatılmaktadır. Osmanlı Devleti’nin son yüzyılına kadar kurumsal bir veliahtlık sisteminin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Modern zamanlar öncesi Türk monarşilerinde böyle bir kurumun oluşmamasında tahtın ilahi takdire yani mücadeleye açık olduğu anlayışı, “...ülke yönetiminde hanedanın erkek üyelerinin ortaklığı algısı, orun-ülüş sistemi ve özellikle şehzadelerin eğitimi amaçlayan atabeylik kurumu ve sancak uygulaması gibi birbiriyle neden-sonuç ilişkisi içerisinde olan inanç, gelenek ve uygulamalar bütünüünün etkili olduğu söylenebilir.” (s.50) Netice itibarıyla Türk tarihinde çok sık görülen taht kavgalarının sebepleri incelendiğinde bu durumun açıkça görülecektir.

Türklerin kurduğu siyasal sistemlerde ara ara veliaht tayini usulüne başvurulduğunu belirten yazar, özellikle klasik dönem Osmanlı Devleti’nde büyük erkek evladın veliaht yapılması yönünde bir teamülün oluşturulmaya çalışıldığını beyan etmektedir. Bunun en somut örneği

“II. Selim ile başlayan ve III. Murat döneminde de devam ettirilen “tek oğula tek sancak” uygulamasında görülür. Açık taht kavgalarını önlemeyi amaçlayan bu radikal değişiklikle, bir tür veliahtlık yöntemi kabul edilmiştir. Haliyle bu uygulama ile birlikte, sancağa gönderilen şehzadenin önce veliahtlığı ve daha sonraki aşamada gerçekleşecek cülusu garantilenmiştir. Ancak tek oğul-tek sancak uygulaması, yeni bir kurumsal veya yasal düzenlemeden ziyade, büyük evladın veliahtlığının klasik sancak geleneği çerçevesinde onaylandığı bir gelişmedir. (s.385)

Eserin yedinci ve son bölümünde, Osmanlı siyasal sisteminde II. Meşrutiyet Dönemi’nin (1908-1918)¹⁰ başlamasıyla birlikte yasal bir zemine oturtulan veliahtlık kurumunun hukuki, yapısal ve kurumsal bütün

¹⁰ “1908 yılındaki devrimle Türkiye’nin siyasal yapısında son derece köklü bir değişim yapılmaya çalışılmıştı; ve bu çabada da önemli ölçüde başarılı olunmuştu. Bu devrim öylesine önemli ve büyük bir dönüşümdü ki, birçok anlamda, Osmanlı İmparatorluğu’nun sonunu getirmiş olduğu söylenebilir. 1908 Devrimi öncesi Osmanlı İmparatorluğu her şeyden önce tüm uygulamaları ve kurumlarıyla bir mutlakiyetçi rejimdi. Zamanın yabancı basınında kullanıldığı şekliyle, ‘Jeune Turquie’, ya da ‘Young Turkey’ –‘Genç Türkiye’-ise bu gelenekten kökten bir kopuşu temsil ediyordu. İttihadcılar devrimle birlikte, modern ve merkezî bir devlet çatısı altında, hem ekonomik alanda kapitalist üretim ilişkilerini geliştirmek, hem toplumsal anlamda hayatı

detayları ortaya koyulmuştur. Veliâhd-ı Saltanat Dairesi Müdüriyeti'nin kuruluşu, kurumun personel yapısı ve bütçesine varıncaya kadar birçok yenilik, atılım ve düzenlemeleri arşiv belgeleri, dönemin basını ve tanıklıkları ışığında titizlikle irdelenmiştir. Bunun dışında tahtın varisi ve siyasal sistemin temsilcisi hüviyetiyle veliahtların kamusal alanda görünürlükleri üzerinden dönemsel bir analize gidilmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde küresel anlamda modern devlet yapısına uyumlu bir veliahtlık makamının altyapısı oluşturulmuştur.

“Bu bağlamda, uluslararası ilişkilerin dayattığı protokol ve teşrifat kurallarına uyma gerekliliği ve dış ilişkilerde diplomasinin artan önemi gibi gelişmelerin Osmanlı Devleti'ni çağdaş standartlarda bir veliahtlık makamının inşasına zorladığı söylenebilir. Zira, devleti temsilen seyahatlere çıkan, birtakım görev ve misyonlar üstlenen bir veliaht ve onun temsil ettiği makam gerçeği, kısaca aktif bir veliahtın şahsında temsil ettiği “veliahtlık müessesesi” XIX. yüzyıl modern monarşilerin en önemli özelliklerinden birisidir. Artık mezkûr yüzyılda dünya genelinde, monarşi veya meşrutî monarşilerde veliahtların, uluslararası protokol sistemi içerisinde yer almaları veya ülkeleri içerisinde çeşitli görevler üstlenmeleri alışılmış bir durum haline gelmiştir.” (s.386)

III. Mehmet'in (1595-1603) şehzade sancakları uygulamasına son vermesini Osmanlı veraset sisteminde bir kırılma anı olarak gören yazar, I. Mustafa (1617-1618/1622-1623) zamanına kadar uygulanagelen babadan oğula tahtın devredilmesi ilkesinin terk edilerek ekberiyet usulüne geçilmesini Osmanlı hanedan tarihinde büyük bir dönüşüm olarak okumaktadır.

“Kafes kurumu ile birlikte taht verasetinde ekberiyet ve erşediyet ilkesinin damgasını taşıyan bu yeni dönemde şehzadelerin sosyal yaşamlarında, eğitim, erişim ve iletişim imkanlarında gözle görülür değişiklikler gerçekleşmiştir.” (s.385-386) Kafes kurumu 19. Yüzyılın karmaşık gündeminde geçerliliğini yitirmiş olsa da ekberiyet usulü imparatorluğun yıkılışına cülusu belirleyen temel ilkelerden biriydi. “Esasında I. Meşrutiyet dönemine kadar “de facto” bir şekilde uygulanan bir yöntem olan ekberiyet yapısı gereği, ekber şehzadenin cülusunu teyit eden bir sistem olması hasebiyle, aynı zamanda yöntemsel olarak bir veliahtlık sistemiydi.” (s.386)

19. yüzyıldan itibaren küresel anlamda yaygınlık gösteren yeni ekonomi modeli ve ticaret ağının siyasal rejimleri ve hukuki statülerini dönüştürmeye başladığı ve buna bağlı olarak modern diplomasinin geliştiği bir evrede, 1856 Paris Antlaşması ile Avrupa devletler sisteminin bir parçası olmaya zorlanan Osmanlı siyasal sisteminin bir belirsizliğe terk edilmesi düşünülemezdi. Bu açıdan kurumsal yapıya sahip bir

modernleştirmek, hem de siyasal alanda parlamenter düzende çalışan yeni bir iktidar yapısını hayata geçirmek için etkin bir şekilde uğraşmıştı. Kısaca söyleyecek olursak, 1908 Devrimi sonrasında modern devlet, tüm kurumlarıyla II. Abdülhamid'in (...) mutlakiyetçi devletin yerini almıştır. Bu nedenle, 1908'den sonra imparatorluğun resmi adı değişmeden kaldığı ve halk, üstünde yaşadığı topraklara 'Memalik-i Mahruse-i Şahane' demeye devam ettiği halde, 'Osmanlı İmparatorluğu' ismi artık genellikle monarşi yanlılarınca (...) kullanılmış, 'Türkiye' ya da 'Genç Türkiye' ise Devrim'den yana olanların tercih ettiği ad olmuştur. 'Türkiye' kelimesi, sınırlı bir coğrafi bölgeyi yansıtmak tan ziyade, kuşkuya yer vermeksizin, Ortadoğu ve Balkanlar'daki imparatorluk topraklarında da hüküm süren, devrim sonrası siyasi yapının tümüne işaret etmektedir.” Aykut Kansu, İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 2,3.

veliahtlık makamının varlığı hem monarşik yapının devamını teminat altına alacaktı, hem de imparatorluğun bürokratik işleyişinde birtakım kolaylıklar sağlayacaktı. Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) Avrupa seyahatinde Sultan Abdülmecit'in (1839-1861) oğlu Murat Efendi'nin veliaht sıfatıyla Avrupa kamuoyuna takdim edilmesi ve Kanun-ı Esasi'nin üçüncü maddesinde ekber şehzadenin veliahtlığının anayasal bir çerçevede teyit edilmesi gibi gelişmelerle Osmanlı Devleti'nde veliahtlık makamının tarihsel temellerinin atıldığını belirten yazar, II. Abdülhamit (1876-1909) dönemindeki uzun suskunluktan sonra *"Osmanlı Devleti'ne XIX. yüzyıldan kalan tarihsel mirasın, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde"* (s.387) veliahtlık makamını kurumsallaştıracak hamlelerin yapılmasını kolaylaştırdığını söylemektedir. Yazar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Abdülhamit'i tahttan indirmesiyle birlikte siyaset merkezinin Yıldız Sarayı'ndan bu yeni muktedirlerin çalışma ofislerine kaydığını belirtip, Osmanlı hanedanlığının temsil ve protokol yönü baskın olan simgesel bir konuma indirgendüğünü not emektedir. Bu bakımdan veliahtlık makamının faaliyete geçmesi beraberinde makama kurumsallaştırma gibi bir ihtiyacı da beraberinde getirerek bu doğrultuda hukuki adımlar atıldığını yazmaktadır. Yazar, 1908 yılından itibaren tedrici olarak hayata geçirilen bir veliahtlık kurumunun varlığını ciddi dayanaklarla ortaya koymaktadır. Buna göre;

"1908 tarihinden sonra veliahda uygulanacak protokol kurallarını, veliahdın unvanını, teşrifat işlerindeki misyonunu ve görevlerini belirleyen yasal düzenlemelerin yapılması;

Osmanlı tarihinde ilk defa veliahtlık kurumunun finansmanını sağlamak için 1909 yılından itibaren şehzadelerden ayrı olarak "veliahd-ı saltanat"a devlet bütçesinden pay ayrılması;

Veliahda "Avrupa hükûmâtında carî olduğu vechle maiyyetlerinde bulunarak merâsim ve ziyaret gibi husûsatta ifâ-i hizmet etmek üzere" personel desteği verilmesi, bu doğrultuda, yaverler, teşrifatçılar daire müdürleri ve müdür muavinleri atanması;

"Dolmabahçe Veliahd-ı Saltanat Dairesi" içerisinde "daire müdürü ünvanıyla" yeni bir memuriyetin kurulması ve akabinde 1911 ve 1912 bütçelerinde "Veliahd-ı Saltanat Daire Müdüriyetine" 60.000 kuruş pay tahsis edilmesi;

Veliahdın Hanedan Meclisi Başkanlığı, elçi ve rical kabulü gibi hukuki düzenlemeler ile belirlenmiş ve şehzadelerden ayrı olarak üstlendiği görev ve faaliyetler;

Veliahd-ı saltanatın devleti temsilen katıldığı ve adeta krallar gibi ağırlandığı seyahatleri;

Osmanlı matbuatında 1908'den itibaren veliahdın kamuoyuna takdimi, sunuluş tarzı ve özellikle devletin resmi salnamelerinde veliahdın resminin padişahıktan hemen sonra yer alması." (s. 388-389)

Şimdiye kadar, aralarına yorumlar serpiştirdiğimiz, çalışmanın önemli kısım ve tezlerini aktarmaya çalıştık. Yazar, Osmanlı tarihinin neredeyse hiç gündeme getirilmemiş bir kurumunun incelenmesini ağırlıklı olarak Türk-İslam siyaset geleneğinin yapısı üzerinden yapmaktadır. Çalışmadaki yapısal analiz birden fazla dinamik üzerinden ilerliyor. Alp, önce hanedan merkezli veraset sisteminin bozkır evresindeki Türk devletlerinde nasıl bir yapı sergilediğinden hareketle iktidar aktörlerinin bu ilişkiler ağındaki karşılıklı çıkar ve konumlarını sorguluyor. Sonrasında bu ilişki sarmalının zaman içerisinde geçirdiği değişimi,

aktörlerin çeşitlenmesi sürecini ve yeni ilişki ağlarını, veraset sistemini kavramsallaştırırken, titizlikle gözetmektedir. Alp, veraset yapısındaki esneme ve dönüşümleri dönemsel politik ve ekonomik değişim ve dalgalanmalarla bağlantılı bir biçimde, çok yönlü olarak anlatmaktadır. Rahatlıkla Alp'in kitabının Osmanlı tarihçiliğinde önemli bir boşluğu doldurduğunu ve büyük bir katkı olduğunu söyleyebiliriz. Kitap, geniş bir zaman ve mekan diliminde Türk veraset sistemini anlamamıza yardımcı olduğu gibi şuna kadar görmezden gelinen önemli bir Osmanlı kurumunu ortaya çıkarmaya yönelik kapsamlı bir çaba içerisindedir. Alp'in Osmanlı veraset sistemi ve veliahtlık kurumu üzerine inşa etmeye çalıştığı çatı uzun vadede Türkiye'deki akademik çevrelerde adından sıkça söz ettirecek niteliktedir.